

A vallomásosság poétikai eszközei
Radnóti költészetében

Jelige: Hunglish Poetry

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés.....	2.
II. Kapcsolódás a vallomásos költészethez.....	3.
II.1. Recepciótörténeti háttér	3.
II.2. Hatástörténet.....	6.
III. A vallomásos költészet kérdései.....	7.
IV. Radnóti költészetének vallomásos poétikai eszközei	11.
IV.1. Megalkotott élettörténet.....	12.
IV.2. Valóság- és énkonstrukciók.....	14.
IV.3. Én és a másik	19.
V. Befejezés	22.
VI. Bibliográfia	24.

„Életem írtam kis bottal a porba...”
(Tört elégia, 1933)

I. BEVEZETÉS

Dolgozatomban Ferencz Győző felvetéséből kiindulva, összehasonlító elemzéseken keresztül arra a kérdésre keresem a választ, hogy a versek poétikai eszközei alapján milyen konkrét párhuzamok vonhatóak Radnóti Miklós és az amerikai vallomásos költők egyes alkotásai között.¹

Az utóbbi időben egyre több Radnóti-értelmezés központi kérdése az, hogyan reagált verseiben a költő életének traumáira, tragikus eseményeire. Részben ezzel a kérdéssel foglalkozik Ferencz Győző monográfiája is,² amely Radnóti költészetének bizonyos szakaszát az amerikai vallomásos költészet³ terminusával jellemzi, ami alatt a szerző elsősorban „az élettörténet szépirodalmi igényű meg- és újraalkotását”⁴ érti. Így Ferencz meggyőzően igazolja állítását, ugyanakkor ő elsősorban az életrajzi és lélektani vonatkozásokat emeli ki ennek kapcsán. Mindenekelőtt tehát azért állítja párhuzamba Radnótit és a vallomásos költőket, mert mindannyian egy traumatikus élményt dolgoznak fel a versekben, költészetüket tudatosan használják terápiás célokra. Bár monográfiájában Ferencz számos helyen említi vallomásos költők neveit is, a tényleges kapcsolódási pontokat nem mutatja meg, vagyis – ahogy Vári György fogalmaz kritikájában – „az analógia megmarad ötletnek”⁵. Dolgozatomban ezért ennek az analógiának részletesebb átgondolására, kifejtésére vállalkozom, meglátásom ugyanis az, hogy szövegszerűen is megragadható a párhuzam, a versek poétikai eszközei (mint amilyen az aposztrophé vagy a versszerepek megalkotása) is összekapcsolják Radnótit és a vallomásos költőket. Mindezt külön is alátámaszthatja az, ha az egyes verseket vallomásos költők alkotás(módj)aival is összevetjük.

Ezt az összevetést megalapozva, dolgozatom elején egy rövid recepciótörténeti áttekintés után azzal foglalkozom, hogy a szakirodalom mit ért a vallomásos költészet

¹ Radnóti Miklós verseit az alábbi kötetből veszem: *Radnóti Miklós összegyűjtött versei és műfordításai*. Budapest, Osiris, 2003.

² Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete: Kritikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2009.

³ A vallomásos költészet fogalmának kérdéseivel a dolgozat III. fejezetében foglalkozom részletesebben.

⁴ Vári György: *Aki nem száll gépen fölébe: Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete*.

<http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=1190> [2012. 06. 13.]

⁵ Vári György: *Aki nem száll gépen fölébe*, i.m.

fogalma alatt, valamint hogy én ezek alapján milyen értelemben használom. A dolgozat következő részében kísérletet teszek néhány Radnóti-vers (újra)értelmezésére úgy, hogy pontról pontra haladva veszem sorra vallomásos jellegzetességeiket, néhol utalva angol költők alkotásaira is. Végül röviden kitérek arra a kérdésre, hogy milyen tanulságokkal szolgálhat mindez irodalomelméleti-történeti szempontból.

II. KAPCSOLÓDÁS A VALLOMÁSOS KÖLTÉSZETHEZ

II.1. Recepciótörténeti háttér

A Radnóti-recepcióban hosszú időn át voltak meghatározóak az olyan olvasati módok, amelyek a *Tajtékos ég* tragikus sorsú mártír-költőjét állították a középpontba és elsősorban a *Bori notesz* verseit tartották különösen figyelemre méltónak. Tverdota György szerint ennek egyik oka a Radnóti-kultusz kialakulása, amiben sok más mellett fontos szerepet tulajdonít annak is, hogy nem sokkal Radnóti újratemetése előtt jelent meg a *Tajtékos ég* című kötet, illetve abban a *Bori notesz* versei. Tverdota úgy vélekedik, hogy a közösség ezeknek a (kései) verseknek a költőjét és nem Radnótit temette újra.⁶ Vári szerint pedig éppen ezek az utolsó „mértékadó versek alakítottak ki egy kánont” és „ennek a kánonnak többségében nem tudtak megfelelni a fiataalkori versek”⁷. Ezért is lehet, hogy Pilinszky „szituációs zseniként” aposztrofálja a költőt. „Tehetségét [...] egy kiszámíthatatlan helyzet, s méghozzá egy olyan tragikum növesztette fel, melyre indulásakor aligha számított. Fiataalkori költészetét néhány szürrealisztikus elem beszívargása jellemezte, majd egy váratlan és tökéletes hangvételű bukolikus líra”⁸ – írja esszéjében.

Radnóti (kései verseivel) „a magyarországi holocaust arcává lett”⁹ – mondja Vári. Lényeges azonban megjegyezni, hogy még a *Bori notesz* verseiben sincsenek olyan képek

⁶ Minderről vö.: Tverdota György: Újratemetés és kisajátítás: József Attila és Radnóti Miklós „komor föltámadása”. *Műhely – kulturális folyóirat*, 32. (2009/5.) 73-78.

⁷ Vári György: „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”: Kultusz, figuráció és kulturális emlékezet összefüggései Radnóti Miklós költészetében. In: Olasz Sándor –Zelena András szerk.: „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”: Szegedi Radnóti-konferenciák. Szeged, SZTE BTK, 2009. 39.

⁸ Pilinszky János: Radnóti Miklós. In: Hafner Zoltán szerk.: *Pilinszky János: Publicisztikai írások*. Budapest, Osiris, 1999. 731.

⁹ Vári György: „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”, i.m. 39.

vagy motívumok, amelyek egyértelműen utalnának a zsidó kultúrára, az azzal való azonosulásra vagy a holokausztra.¹⁰ Marianna D. Birnbaum például arra hívja fel a figyelmet, hogy a kései versek „vészjósló” hangneme sem csupán egy romantikus váteszköltő látomásait tükrözi, hanem Radnóti (személyes) reakcióit a történelmi valóságra.¹¹

Semmiképpen sem állítható persze, hogy Radnóti költészetét nem lehet a holokauszt kontextusában tárgyalni, ugyanakkor – éppen fent említett okok miatt is – ez mégsem lehet kizárólagos irány. Többek között Sötér István képviseli azt a véleményt, hogy „a mégoly megrázó egyéni tragédia sem szolgálhat piederstálul a műnek”¹², Baróti Dezső szerint pedig Radnóti nem „a halál egyenértékű költője: színes gazdag és eredeti világot ismerhetünk meg verseiből”¹³. A *Bori notesz* versei alatt viszont – miként arra Pócsik Anett rámutat – „a dátumok, a helyszínek életrajzi olvasatot sugallnak”¹⁴, így az értelmezések többségében már csak ezért is lehetnek hangsúlyos(abb)an jelen az életrajzi vonatkozások. Ugyan Birnbaum 1983-as monográfiájában úgy próbálja Radnóti életművét bemutatni, hogy költészetének alakulását mindenekelőtt a szoros olvasás technikájával, a poétikai szempontokat előtérbe helyezve tárgyalja, ám az életrajzt sem hagyja teljesen figyelmen kívül. Birnbaum maga úgy jellemzi monográfiáját, hogy az „a költemények életrajza”¹⁵, vizsgálódásainak középpontjába tehát mindenekelőtt magukat a szövegeket állítja, ugyanakkor a költő életének mozzanataival és személyes élményeivel is foglalkozik, amennyiben azok valamilyen hatással voltak a versek megformálására.¹⁶ Relevánsnak tűnik így Ferencz kérdése, miszerint „meg lehet-e esztétikai kategóriákkal ítélni azokat a verseket, amelyek [a költő] valóságos, fizikai és lelki szenvedéseiről és végül haláláról szólnak”¹⁷.

¹⁰ Ugyanerről vö.: Páli Gabriella: *Az önkimondás alakzatai Radnóti Miklós költészetében*. Kézirat, PTE, 2010. 17.

¹¹ Birnbaum, Marianna D.: *Radnóti Miklós önarcképei (1929-1944)*.

http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1170/ [2012. 07. 21.] 42.

¹² Sötér István: Külföldieknek – Radnóti Miklósról. In: Uő.: *Tisztuló tükrök*. Budapest, Gondolat, 1966. 215.

¹³ Baróti Dezső: Radnóti Miklós pályája. In: Uő.: *Írók, érzelmek, stílusok*. Budapest, Magvető, 1971. 331.

¹⁴ Pócsik Anett: Radnóti Miklós kései lírájának lehetséges kánonbeli helye a német nyelvű holokauszt-irodalom tükrében. http://www.szkhonion.unideb.hu/content/rov/skhmap/09_1/bonc/pocs.pdf [2012. 10. 16.] 55.

¹⁵ „[...] this book is devoted more to the *biography of the poems* than to their author.” (Birnbaum, Marianna D.: *Miklós Radnóti: A biography of his poetry*. München, Universitäts München, 1983. iii.)

¹⁶ „Radnóti’s life and experiences are investigated and recorded here [...] in order to show how they had affected [...] his work.” (Uo.)

¹⁷ Ferencz Győző: *Trauma és költészet: Radnóti költővéérése*.

mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/ferencz_radnoti.rtf [2012. 06. 01.] 1.

Vári úgy gondolja, hogy a recepció és az értelmezők célja is egy arc kiolvasása (volt) az életműből, a Radnóti-kanonizáció „hang-képző” és figurateremtő jellegéből kiindulva azonban arra is rávilágít, hogy a versekben ugyancsak lényeges szerephez jut a belső világ artikulálódása, az önépítő és arcformáló gesztus.¹⁸ Hasonlóan gondolkodik Lengyel András is, aki szerint Radnótinál az identitás keresése központi probléma, amely egész költészetét áthatja.¹⁹ Ozsváth Zsuzsanna pedig szintén azon a véleményen van, hogy Radnóti „a versírással [...] kezdte sokkal jobban érteni önmagát és a világhoz fűződő kapcsolatát is”²⁰. Ezzel összhangban a szerzőnő többször utal arra, hogy Radnóti lelki sérüléseit dolgozta fel költészetében, és hogy a verseknek identitásformáló szerepük volt a költő életében.

Az alapján, hogy Radnóti költészetének egyik központi témája az identitás kérdése, érdekes párhuzam állítható közte és a vallomásos költők között, amit (tudományos jelleggel) először Ferencz vet fel monográfiájában.²¹ Szerinte Radnóti „költővé érésének folyamatát végigkíséri az a kísérletsorozat, hogy kiírja magából és túljusson szülei [és ikertestvére] halálának sokkoló élményén”²², vagyis ő amellet érvel, hogy – hasonlóan a vallomásos költőkhöz –, Radnóti is (részben) terápiás céllal használta költészetét, amennyiben verseiben elmesélte életének történetét és ezen keresztül megépített egy (vagy több) másik identitást, valamint kísérletet tett arra, hogy megküzdjön életének tragikus eseményeivel. Ferencz emellet megjegyzi azt is, hogy Radnótit talán azért érinthették érzékenyebben a történelmi események, mert ez a trauma-élmény egész életére kihatott.²³

Radnótit az amerikai vallomásos költőkkel rokonítani – ahogy arra Ferencz szintén rámutat –, azért lehet még releváns, mert Radnóti recepciója angol nyelvterületen igen kiterjedt: nemcsak ő tekinthető a legtöbbet angolra fordított magyar költőnek,²⁴ de három

¹⁸ Vári György: „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”, i.m. 35-42.

¹⁹ Lengyel András: A Radnóti-kutatás néhány kérdése: Centenárium i jegyzetek. In: Olasz Sándor – Zelena András szerk.: „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”: Szegedi Radnóti-konferenciák. Szeged, SZTE BTK, 2009. 9-16.

²⁰ Ozsváth Zsuzsanna: Orpheus nyomában: *Radnóti Miklós élete és kora*. Ford.: Hernádi Miklós. Budapest, Akadémiai, 2004. 30.

²¹ Radnóti fordíthatósága kapcsán még Pilinszky jegyzi meg egy esszéjében, hogy „sajnos, az egyetlen, aki szerintem valóban fordíthatta volna, az öngyilkos Sylvia Plath, esztendő k óta halott” (Pilinszky János: *Radnóti Miklós*, i.m. 733.).

²² Ferencz Győző: *Radnóti Miklós*, i.m. 29.

²³ Ferencz Győző: *Trauma és költészet*, i.m. 1-2.

²⁴ Összes verse is megjelent angol nyelven, éppen Amerikában, Emery George fordításában (Radnóti, Miklós: *The Complete Poetry*. Ed. and transl. by Emery George. Ann Arbor, Michigan, Ardis, 1980.).

monográfia, illetve antológiák, tanulmányok is születtek róla. Mindemellett versei és vele kapcsolatos írások olyan neves angol nyelvű folyóiratokban jelentek meg, mint a *Times* vagy a *New York Review of Books*.

Annak ellenére viszont, hogy Birnbaum és Ozsváth is foglalkozik a traumák és az identitáskeresés kérdésével, angol nyelvterületen (még) nem született olyan értelmezés, amely szerint Radnóti költészete vallomásos, ám csupán a recepció jelentősége miatt is érdekes kérdés a kapcsolódás és így Ferencz felvetése Radnóti vallomásosságáról.²⁵ A háború utáni amerikai vallomásos iskola pedig különben is „sok rokon vonást mutat a harmincas-negyvenes évek magyar lírájának némely törekvéseivel”²⁶, így többek között József Attila vagy Szabó Lőrinc költészetével. Annak kérdése tehát, hogy miben hasonlít Radnóti költészete az amerikai vallomásos lírához, nemcsak Radnóti vallomásos költőként való értelmezését árnyalhatja, de ehhez az irodalomtörténeti-elméleti párhuzamhoz is szolgálhat adalékkal Ferencz analógiájának részletes kifejtése.

II.2. Hatástörténet

Az időbeli eltolódás miatt, az angol nyelvű recepció kapcsán nem lehet szó hatástörténeti vizsgálatokról: a vallomásos költőkre nem hatott Radnóti, ahogy a magyar költő sem ismerhette közvetlenül az amerikai vallomásos líra irányzata által képviselt gondolatokat. Ugyanakkor (főképp korai) költészetére hatással volt József Attila, akiről pedig ismert, hogy nemcsak részt vett pszichoanalitikus kezelésen, de maga is komolyan foglalkozott a freudi gondolatokkal és ez – főként kései – verseiben is megmutatkozik.²⁷ Ferencz például József Attila *Tiszta szívvel* versének szerkezeti felépítését, prozódiaját állítja párhuzamba Radnóti

²⁵ Itt érdemes megemlíteni Itamar Even-Zohar elgondolását arról, hogy léteznek periférián és centrumban elhelyezkedő (irodalmi) kulturális közegek. A periféria kultúra a centrum kultúrához képest alárendelt helyzetben van, abból nőtte ki magát, így utóbbinak forrás-, míg előbbinek cél-irodalma van. Amikor a cél-irodalomból fordítanak szövegeket, akkor a forrás-irodalom elvárásaihoz igazodva teszik ezt. (Even-Zohar, Itamar: A többrendszerűség elmélete. Ford.: Ambrus Judit. *Helikon*, 41. (1995/4.) 448-449.) Radnótit angol recepciójának tükrében vallomásosként értelmezni tehát ilyen formán sem alaptalan.

²⁶ Ferencz Győző: *Radnóti Miklós*, i.m. 10.

²⁷ Bókay Antal foglalkozik is József Attila költészetének vallomásosságával. Egy tanulmányában például a *Kései siratót* és Sylvia Plath *Daddy (Apu)* című versét hasonlítja össze (Bókay Antal: A vallomás és a test poétikája: Sylvia Plath és József Attila új tárgyiassága. In: Rácz István – Bókay Antal szerk.: *Modern sorsok és késő modern poétikák: Tanulmányok Sylvia Plathról és Ted Hughesről*. Budapest, Janus/Gondolat, 2002. 79-116.).

Mondogatásra való című művével.²⁸ Mindkét versben megjelenik ugyanis a „*nincsen anyám, se apám*”-érzésvilág: ami József Attilánál szó szerint az utóbbi, az Radnótinál az anya és az apa, akik meghaltak („*Ikreket szült az anyám, / meg is halt ott nyomban, / az öcsémmel együtt / nyugszik nyugalomban. / Meghalt az apám is, / a munka megnyomta, [...]*”). A *Csendes sorok lehajtott fejjel* pedig szintén idesorolható, amennyiben ennek a versének az egyik sorában Radnóti még az őseit is megtagadja, de jövőjét is („*[a]z őseimet elfelejtettem, utódom nem lesz, mert nem akarom [...]*”), ilyen módon az itt megfogalmazott gondolat hasonlít a József Attilánál megtalálható „*se bölcsőm, se szemfedőm*” sorban megfogalmazott gondolathoz.

Azonban a József Attila-i párhuzamokon túl Radnóti számára sem volt ismeretlen a pszichoanalízis tudománya. Kapcsolatban állt többek között Rappaport Samuval, József Attila analitikusával és Brachfeld Olivér írásai is hatással lehettek költészetére.²⁹ A vallomásos költők pedig ugyancsak – olykor valóban igen tudatosan –,³⁰ támaszkodtak a lélektan tudományára: Robert Lowell, aki köré a vallomásos iskola szerveződött, például még verseiben is használja a freudi terminológiát,³¹ de Sylvia Plathról is az mondható el, hogy „hol pszichoanalitikusa, hol életrajzírója, hol mitológusa saját magának”³².

III. A VALLOMÁSOS KÖLTÉSZET KÉRDÉSEI

A magyar szakirodalomban is él egy „vallomásos költészet” fogalom,³³ én azonban ez alatt azt a „confessional poetry”-nek nevezett irányzatot értem, amely a modern líra (elioti és

²⁸ Ferencz Győző: *Radnóti Miklós*, i.m. 50-51.

²⁹ Hárs György: *Radnóti – ahogy tetszik*.

http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/69/ [2012. 05. 06.] 75.

³⁰ Tulajdonképpen ez is megkülönbözteti őket a romantika „vallomásos költőitől”.

³¹ Vö.: Horváth, Rita: „*Never Asking Why Build – Only Asking Which Tools*”: *Confessional Poetry and the Construction of the Self*. Disszertáció: Senate of Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Israel, 2002. 31.

³² Britzolakit idézi Magyar Andrea: *Vallomás és önéletrajziség: Fogalomanalízis Plath művei alapján* <http://doktori.btk.elte.hu/lit/magyariandrea/diss.pdf> [2012. 05. 22.] 42.

³³ Kulcsár Szabó Ernő felfogásában ez a vallomásosság fogalom mást takar, szerinte inkább csak arról van szó, hogy a vallomásos költők (Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Nagy László) a népies költészetet, „a 19. század szellemét hozták vissza a magyar irodalomba” (Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története: 1945-1991*. Budapest, Argumentum Kiadó, 1994. 65.). Kulcsár fogalma abban azonban közös a „confessional poetry” fogalmával, hogy ugyancsak arról van szó, hogy a versben egy „személyes lírai alany konstituálódik”,

audeni) tárgyiasságának távolságtartó személytelenségével szembeforduló,³⁴ az 1950-es években Amerikából induló, elsősorban angol nyelvterületen elterjedt poétikai irányzat.³⁵ Fő képviselője Robert Lowell, az ő köréhez tartozott John Berryman, Randall Jarrell és Theodore Roethke, Lowell tanítványai pedig többek között Anne Sexton és Sylvia Plath voltak, míg a magyar költők közül bizonyos szempontok alapján részben ehhez a vallomásos irányhoz kapcsolják József Attilát és Szabó Lőrincet is.

Magát a jelenséget először M. L. Rosenthal definiálta Robert Lowell *Life Studies* (1959) című kötete kapcsán. Rosenthal úgy határozza meg a vallomásos költészetet, hogy abban a költő élete, különösen egy pszichés krízis nyomán, a versek központi témájává válik,³⁶ ám hozzátézi: „A »vallomásos költészet« terminus magától értetődő módon jutott eszembe, amikor 1959-ben kritikát írtam Robert Lowell *Life Studies* című kötetéről, és talán másoknak is ugyanilyen magától értetődő módon jutott volna eszébe.”³⁷ Ez után a kijelentés után persze felmerül a kérdés, van-e különbség az önéletírás és a vallomásosság, az önéletírók és vallomásos költők között. Meglátásom szerint alapvetően nincs,³⁸ ugyanakkor a későbbiek folyamán vallomásos költőknek leginkább azokat tekintette az angol nyelvű szakirodalom (és

ugyanakkor Kulcsár ennek leginkább etikai, nemzeti, politikai és társadalmi vonatkozásait emeli ki (uo.: 60-62.). Egyes amerikai vallomásos költők részben szintén egy politikai vagy társadalmi krízisre adnak választ verseikben, ám céljuk elsődlegesen nem az, hogy „az olvasó közösségi-kollektív érzületére” hassanak, tehát nem a közösséggel lépnek párbeszédbe (ahogy akár a romantikus költők tették). A társadalmi problémákat sokkal inkább egyéni traumaként élik meg és erre a személyes traumára reagálnak verseikben. Ferencz is ez alapján sorolja ide József Attilát és Szabó Lőrincet (Ferencz Győző: *Radnóti Miklós*, i.m. 10.). (József Attila vallomásosságáról vö. még: Bókay Antal: *A vallomás*, i.m. 79-116.)

³⁴ Vö. Magyarai Andrea: *Vallomás és önéletrajziség*, i.m. 118.

³⁵ A vallomásosság azonban már Szent Ágoston óta ismert műfaj, később pedig Rousseau *Vallomások* című munkájában megfogalmazza „a koherens személy centrális létjogának, önreflexív, önteremtő dinamikájának” gondolatát, ami a romantikában ki is teljesedik. A késő modern tárgyas költészete háttérbe szorítja egy időre a vallomásos irányt, azonban hanyatlásával a költészetben újra megfigyelhető a belső világ felé fordulás (Bókay Antal: *A vallomás és a test poétikája*, i.m. 79-80.).

³⁶ „[...] the private life of the poet himself, especially under stress of psychological crisis, becomes a major theme” (Rosenthal, M.L.: *The New Poets: American and British Poetry Since World War II.*, London, New York, Oxford University Press, 1967. 15.)

³⁷ „The term »confessional poetry« came naturally to my mind when I reviewed Robert Lowell’s *Life Studies* in 1959, and perhaps it came to the minds of others just as naturally” (Rosenthal, M.L.: *The New Poets: American and British Poetry Since World War II.*, Oxford University Press, London, New York, 1967. 25.).

³⁸ Tisztában vagyok azzal, hogy az autobiográfia, önéletrajz, önéletírás, vallomás stb. fogalmakat eleve nem is lehet konkretizálni és egyértelműen különválasztani. Erről a problémáról azonban lásd részletesebben: Z. Varga Zoltán: Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése. *Helikon*, 48. (2002/3.) 247-257.

később a magyar nyelvű szakirodalom is), akik verseikben (sok más mellett) valamilyen traumatikus létélmény artikulálnak és az ennek nyomán megingott, széthullott identitásuk újraépítésére törekednek. Egy XX. századi költőcsoportról van tehát szó, akik attól lesznek mások, mint más önéletírók, hogy költészetükben tudatos(abb)an pszichologizálnak, illetve reflektálnak a pszichoanalízisre, a freudi gondolatokra.

A vallomásos költők valóban szinte mind valamilyen mentális zavarral küszködnek, a magánéleti krízisek számukra „nemhogy titkolnivalók, de nagyon is kibeszélendők”³⁹. A versek témái között olyan, korábban nem irodalminak tartott kérdések is szerepelnek, mint a rossz családi kapcsolatok és gyermekkor, az identitás problémái, az egyén magánéleti kudarcai és mentális betegsége. Többek között Middlebrook úgy foglalja össze a vallomásos költők céljait, hogy mindannyiuk valamilyen (többnyire gyermekkori trauma-élményből fakadó) súlyos lelki törést próbál feldolgozni a költészet segítségével.⁴⁰ Az ilyen fájdalmas létélmények kifejeződése a versekben Collins szerint gyakorlatilag a vallomásos líra védjegye.⁴¹ A vallomásos költők ugyanis úgy gondolják, hogy „problémáik kibeszélésével sikerül sérüléseiket begyógyítani, személyiségüket újraépíteni”, amiben azonban nem mindig (voltak) sikeresek, hiszen „szinte mindannyian nyomorultul pusztultak el, többen öngyilkosok lettek”⁴².

Bókay Antal egy tanulmányában úgy fogalmaz, hogy „a szubjektum a vallomásos költészet számára eleve nem koherens, bár folyton koherenciára, egész-ségre vágyik”⁴³, tehát a vallomásos versekben tulajdonképpen pontosan az történik, ami Freud szerint a melankóliát a gyásztól megkülönbözteti. Mindkét esetben veszteség éri az ént, ugyanakkor, míg a gyászban a világ, addig a melankóliában maga az én válik „szegénnyé és üressé”⁴⁴, így a (valódi vagy vélt) tárgyvesztés énvészessé alakul át. Az én tehát szembesül egy olyan negatív helyzettel, ami alapjaiban ingatja meg léte értelmét, a korábbi (biztonságot jelentő) teljességet

³⁹ Magyari Andrea: *Vallomás és önéletrajziség*, i.m. 119.

⁴⁰ Middlebrook, Diane: What was Confessional Poetry? In: Jay Parini ed.: *The Columbia History of American Poetry*. New York, Columbia University Press, 1993. 636.

⁴¹ „The expressions of personal pain has been regarded as a hallmark of confessional poetry.” (Collins, Lucy: Confessionalism. In: Neil Roberts ed.: *A Companion to 20th Century Poetry*. Blackwell, Oxford, 2003. 198.)

⁴² „Sebezhetően tiszta ember”: interjú Ferenc Győzővel a Magyar Narancsban.

http://magyarnarancs.hu/belpol/sebezhetően_tiszta_ember_-_ferenc_gyozo_kolto_irodalomtortenesz-65377
[2012. 05. 06.]

⁴³ Bókay Antal: *A vallomás*, i.m. 80.

⁴⁴ Freud, Sigmund: Gyász és melankólia. Ford.: Berényi Gábor. In: *Ösztönök és ösztönsorsok: Metapszichológiai írások*. Budapest, Filum, 1997. 133.

megbontja, és ennek visszaállítására teremt magának a költő egy (belső kül)világot,⁴⁵ és, ha úgy tetszik, tulajdonképpen egy másik ént is műveiben olyan módon, hogy (élet)történetét elmeséli, megkonstruálja. Hernádi Mária pedig, aki a tárgyas költészettel szemben határozza meg a „vallomásos” költészetet, azt mondja, hogy „a vallomásos lírában, bármilyen külső tényező is legyen a vers »tárgya«, a lírai szubjektum érdeklődése eredendően a saját belső történésére és állapotára irányul”⁴⁶, vagyis az én számára a másik, minden, ami nem-én eszköz,⁴⁷ hogy kifejezze saját lelkiállapotát. A versek ilyen formán is betekintést engednek az én (egyébként) rejtett belső tartalmaiba.

A vallomásos költők költészete – éppen az önéletrajzi ihletettség miatt –, olyan, mint egy élettörténet, amely egyszerre tartalmaz(hat) fiktív és valós tényeket is.⁴⁸ Paul de Man *Az önéletrajz mint arcrongálás* című tanulmányában pedig többek között arra is rámutat, hogy mivel az önéletrajz „nem műfaj vagy beszédmód, hanem az olvasás vagy a megértés figurája”⁴⁹, tulajdonképpen bármilyen szöveg, így akár a líra is értelmezhető önéletrajzként⁵⁰, ugyanakkor szerinte „a fikció és az önéletrajz közötti különbség nem vagy/vagy-szerű szembenállás, hanem eldönthetatlenség”⁵¹. De Man ennek kapcsán fel is teszi azt a kérdést, hogy vajon az önéletrajz ugyanúgy kötődik-e „valamiféle referenciához, ahogy egy fénykép kötődik a témájához, vagy egy (realista) kép a modelljéhez” és nem lehetséges-e, hogy „az

⁴⁵ Bókay ebben a mozzanatban ragadja meg a vallomásos költészet „tárgyiasságát”. Éppen a freudi értelemben vett *tárgy* elvesztésével veszti el az *én* egységét. Hogy ez az egységet újra helyreállítsa – ahogy Bókay Freud szavaival él –, egy „belső külvilágot”, belső *tárgyiasságot* teremt magának. Azaz „a költő a külvilág helyett a személyen belül fedez fel tárgyi természetű összefüggéseket” (Bókay Antal: *A vallomás*, i.m. 80.). Meglátásom azonban az, hogy ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy a vallomásos költészet „bizonyos lényegi értelemben tárgyas marad, a késő-modern költészet háttérére épít”. A két költészeti iránynak más „tárgy”-fogalom áll a háttérében. Ilyen szempontból az egyik nem következhet a másikból.

⁴⁶ Hernádi Mária: *Líra és tárgyiasság*. In: Uő.: *A névre szóló állomás: Nemes Nagy Ágnes prózakölteményei*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 10.

⁴⁷ *A másik*, a *nem-én* ilyen értelemben bármi lehet, nemcsak tárgy, hanem személy is.

⁴⁸ Ted Hughes például arra mutat rá, hogy „Plath önéletrajziséga egész más, mint Sextoné és Lowellé: »Az ő művük valóban önéletrajzi és személyes [...]. Sylvia Plath költészetének önéletrajzi részletei másként működnek. Mint maszkokat állítja azokat, amelyeket aztán majdnem természetfeletti képességgel bíró *dramatis personae* emel fel«” (Bókay Antal: *A vallomás*, i.m. 92.) Plath esetében tehát „egyes versek [...] referenciális olvasása [...] teljesen félrevezetheti az olvasót” (Magyari Andrea: *Vallomás és önéletrajziség*, i.m. 120.).

⁴⁹ de Man, Paul: *Az önéletrajz mint arcrongálás*. Ford.: Fogarasi György. *Pompeji*, 8. (1997/2-3.) 94-95.

⁵⁰ Ahogy a „vallomásos költészet” egy megkonstruált fogalom, úgy tekinthetők (de Man-i) értelemben akár önéletírásnak is a versek.

⁵¹ de Man, Paul: *Az önéletrajz*, i.m. 95.

önéletírói vállalkozás hozza létre és határozza meg az életet, és hogy bármit is tesz az író, azt valójában az önarckép-rajzolás technikai kíváncsai vezérlik, és minden tekintetben a médium eszköztára határozza meg”⁵². Morse a vallomásos lírának éppen ezt a jellemzőjét hangsúlyozza, amikor Lowell, Plath és Roethke költészetéről szólva megjegyzi, hogy a versekben „a vallomás és a sebezhetőség összeolvad, míg a »költészeti megfontolások« a legfőbb helyet foglalják el”⁵³, ilyen módon pedig nem érvényesül bennük az önsajnálat és a versek az olvasók együttérzését váltják ki. Vagyis a vallomásos költőkre igaz az, amit Freud a költőről ír, miszerint az „az álmodozások egoista jellegét változtatásokkal és leplezésekkel enyhíti, és megveszteget minket tisztán formális, azaz esztétikai örömjutatással, amelyet fantáziájának megfogalmazásával nyújt”⁵⁴.

Ahogy a versek tartalmukat tekintve az én (traumatikus) létélményeiből építkeznek, úgy jellemző rájuk a személyes, illetve sokszor melankolikus hangvétel és az egyes szám első személyű igealakok. Emellett a vallomásos költők freudistáknak is tekinthetők, amennyiben számos művükben érvényesül egyfajta önmagukra irányuló (pszicho)patologizálás, azaz mélylélektani analitikus önelemzést vagy önéleboncolást gyakorolnak. Összességében tehát a költészet a vallomásos költők számára megteremti a lehetőséget a feltárulkozásra és az identitás újraalkotásában játszik lényeges szerepet. A versekben azonban szövegszerűen is megfogalmazódik egy veszteség, ezáltal az „énvesztés”. Központi probléma lesz bennük az én tudatos (újra) megkonstruálása az önreflexió, és az önanalízis (elsősorban freudi) eszközeivel. Így válik érdekes kérdéssé az is, hogy a versekben ki(k) a (fő)szereplő(k) és hogyan jelenik meg az identitás kérdése.

IV. RADNÓTI KÖLTÉSZETÉNEK VALLOMÁSOS POÉTIKAI ESZKÖZEI

Úgy gondolom, hogy három fő (poétikai) jellemző mentén járhatók körül a vallomásos versek: (1) egy (fiktív vagy valós?) élettörténet rajzolódik ki bennük, (2) ennek az élettörténetnek vannak (a versben implicite vagy explicite megjelenő, realisztikusabb vagy épp elvontabb) szerepei – tehát szerep- vagy maszkversekként is lehet rájuk tekinteni –, és (3)

⁵² Uo.: 94.

⁵³ Morse, E. Donald: Sylvia Plath és a sebezhetőség költői képe. Ford.: Tukacs Tamás. In: Rácz István – Bókay Antal szerk.: *Modern sorsok*, i.m. 45.

⁵⁴ Freud, Sigmund: A költő és a fantáziáműködés. Ford.: Szilágyi Lilla. In: Bókay Antal – Erős Ferenc szerk.: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Budapest, Filum, 1998. 64.

az én nemcsak a történeten keresztül fejezi ki, alkotja meg önmagát, de a másikon keresztül is (ebben játszik szerepet, a megszólítás alakzata, az aposztrophé, amivel a dolgozat IV.3. részében foglalkozom részletesebben).⁵⁵

IV.1. Megalkotott élettörténet

„*S akkor elkezdődött valami, amiről csak verset lehet írni... akkor kezdődött volna az ifjúság? S micsoda évek! Te maradtál meg? vagy a másik? Megölted őket – beszélt a hang, megölted őket, megöl ted ő ket, megöl ted ő...*”⁵⁶ – írja Radnóti *fiktív* naplójában, az *Ikrek havában*. Ahogy pedig az *Ikrek hava* részben a »ki vagyok én« kérdést is feszegeti,⁵⁷ úgy az idézett naplóbejegyzés akár ars poeticának is tekinthető,⁵⁸ hiszen a versekben is folyamatosan vissza-visszatér a megingott identitás keresése, a „ki maradt meg?”-kérdés, a bűntudat érzése, az önvád és a halál-téma.⁵⁹ Eklatáns példája ennek az *Előhang egy „monodrámához”* című, kötetbe nem sorolt vers, amelynek csúcspontja éppen a „ki vagyok én?”, „ki vagy te?” és „kik vagyunk mi?” kérdéseken keresztül az én-probléma megfogalmazása. A személyes

⁵⁵ Plath költészetét sokan azért nem tartják vallomásosnak, mert hiányzik belőle az egyértelmű életrajzi referencialitás. Azonban én ezt nem tartom lényegesnek, ugyanis enélkül is felfejthető bennük egy (élet)történet, csak éppen nem az életrajzi személy, Plath, hanem egy, illetve több megteremtett figura (élet)történetéről van szó, akiknek persze egyetlen közös pontuk csupán, hogy ugyanaz a megalkotójuk. Mindezek alapján nem teszek különbséget a között, hogy Lowell költészete „valódiabb”, míg Plathé „misztikusabb” és felfejthetetlen(ebb) életrajziségében.

⁵⁶ Radnóti Miklós: *Ikrek hava: Napló a gyerekkorról*. Magyar Helikon, 1973. 56.

⁵⁷ Erről és az *Ikrek hava* ilyen szempontú elemzéséről vö. pl.: Kovács Petra: *Szembenézés és tagadás Radnóti Miklós prózájában: A Napló és az Ikrek hava pszichoanalitikus interpretációja*. A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 19. őszi konferenciáján elhangzott előadás kézírata, 2012.

⁵⁸ Vö. pl.: Földes Györgyi: *Az Ikrek hava mint ars poetica*.

http://mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/Radnoti2009_FoldesGy.pdf (utolsó letöltés: 2012. 05. 22.)

⁵⁹ Ez egyébként egybevág Freud traumaismétlésről alkotott elméletével is. Freud az ismétlődő rémálmok kapcsán írja, hogy azok által az én újra és újra átéli a traumatikus esemény(ek)e)t (Freud, Sigmund: *A halálösztön és életösztönök*. Ford.: Kovács Vilma. Budapest, Múzsák, 1991. 20.). Felteszi a kérdést, hogy ha az álmoknak vágyteljesítő funkciójuk van, hogyan fér össze ezzel mégis, hogy a beteg egy negatív (és múltbeli) történéshez tér vissza? Feltehető, hogy ezzel uralni akarja az érzést – mondja Freud –, vagyis a cselekvés passzív elszenvédőjéből aktív részesévé szeretne válni, így feldolgozni a traumát. Éppen úgy történik ez, ahogyan „a gyermekek játékaikban mindent megismételnek, ami az életben mély benyomást tett rájuk, hogy eközben lereagálják a benyomás erejét és ezáltal úgyszólván a helyzet uraivá válnak” (uo.: 26.).

névmásokkal való játék megkérdőjelezi az ént, de ugyanúgy elbizonytalanítja a te létét is, amennyiben kérdésessé válik, hogy valójában ki kicsoda.

A Radnóti-életműben egyes versek egy jól és tisztán rekonstruálható élettörténetet alkotnak, amelynek központi témái – hasonlóan az előző vershez – az identitás kérdése, a hiány, a veszteség, az én érzései, fájdalmai.⁶⁰ Többek között éppen az, hogy Radnóti ezekben a versekben mindig pontosan tisztázza a vershelyzetet, a lírai én pedig egyes szám első személyben beszél, alátámasztja ezek élettörténetként való olvasatának lehetőségét, ahol „a különböző szövegek értelme egymást kontextualizálja”⁶¹, attól függetlenül is, hogy mit tudunk valójában a költő életrajzáról.

Metaforikusan dolgoz fel egy életeseményt az „*És szólt és beszélt vala Káin Ábellel*” című vers, amely nem csupán intertextuálisan utal a jól ismert bibliai testvérgyilkosság történetére, de egyben folytatása, személyessé formálása is annak, amire sok más mellett utal a versfelütésben a birtokos személyrag („*Ábel, testvérem*”), a kezdő sorral pedig egyben fény derül arra is, hogy a lírai én Káinként értelmeződik a vershelyzetben. Ahogy Káin megölte testvérét, úgy a *Huszonnyolc évben* így ír a költő: „*[e]rőszakos, rút kisdéd voltam én / ikret szülő anyácska, – gyilkosod!*”. A *Csendes sorok lehajtott fejjel* című költemény részben a szülők elvesztésének története is: „*éjfélre szült az anyám, hajnalra meghalt*” és „*apámat elvitte egyszer kórházi ágyról, szájátató orvosok közül a gond*”. Az *És kegyetlen* pedig ugyancsak a múlt tragikus eseményeinek felidézésével indít: „*[a]z anyám meghalt, az apám, az ikeröcsém is, / asszonyom kicsi huga, nénje és annak férje*”.

Az ilyen pontos (élet-)helyzetmegjelölésekkel a versek olyanok lesznek, mintha naplóbejegyzések vagy egy önéletrajz fejezetei lennének. Ebből a szempontból különösen érdekesek még a ténylegesen napló-versekként aposztrofált művek is, mint amilyenek a *Férfinapló* vagy a *Háborús napló* írásai. Előbbiek címe is egy pontos dátum (két versnél olvasható is, hogy egy napilap egyik híre kapcsán születettek), utóbbiak pedig egy-egy napszakhoz kötve (*Hétfő este, Kedd este, Fáradt délután, Esteledik*) szólnak a költő benyomásairól, lelkiállapotáról. A „drágához” a *Lager* fogságából pedig így ír: „*[f]ekszem a deszkán, férgek közt fogoly állat, a bolhák / ostroma meg-megujúl [...]*” (*Hetedik ecloga*).

⁶⁰ Az egészen korai versektől kezdve idesorolható számos vers (vö. Ferencz Győző: *Trauma és költészet*, i.m.) míg a *Bori notesz* versei közül az összes (vö. Páli Gabriella: *Az önkimondás alakzatai*, i.m. 61-71.), de ezeken kívül szinte az összes vers, amiben (egyes szám első személyben) egy élethelyzetet fogalmaz meg vagy arra reflektál a költő. Itt nem vállalkozom arra, hogy mindegyikre külön is kitérjek, csak a valamilyen szempontból érdekeseket emelem ki.

⁶¹ Z. Varga Zoltán: *Az önéletírás-kutatások*, i.m. 252.

A *Bori notesz* verseiben azonban nem pusztán az egyes szám első személyű igealakok és a versek alatti pontos dátumok, de a helyszínek pontos megnevezései is erősítik azok (ön)életrajziségét.

Ahogy Radnóti személyes történeteket mond el verseiben, életeseményeket idéz fel, úgy a vallomásos költőknél is tetten érhető ez a narratív jelleg. Jó példaként szolgál erre Lowell *Life Studies* című kötete,⁶² amelyben a költő saját és családja történetét meséli el hosszú prózaversekben. Itt is az egyes szám első személyű igealakok teszik még személyesebbé a verseket, a történetek többsége pedig tulajdonképpen teljesen hétköznapiak tekinthető eseményeket dolgoz fel. Már maga a cím is meghatározza a kötet műfaját, amelyet Lowell több értelmezője is önéletírásként jellemez. Robert Philips például úgy fogalmaz, hogy a fikciót felváltják a tényközlések, a lírai én utat enged a valós személynek.⁶³ A versek a rossz szülőkről, családi viszonyokról és problémákról, Lowell bebörtönzésének történetéről és mentális betegségéről is szólnak, a költő pedig még azt is elismeri, hogy „magam vagyok a pokol”,⁶⁴ vagy mint azt *Skunk Hour* című versében írja: „valami nincs rendben a fejemben” („*my mind is not right*”).

IV.2. Valóság- és énkonstrukciók

Radnóti „számos versének – kezdve a korai költeményektől a *Bori noteszig* – tétje az én más és más módokon történő kimondása, szöveg általi megkonstruálása, az »arcadás«”⁶⁵. Ilyen módon több önarckép, szerep is megjelenik az életműben: Krisztusként (*Arckép*), a munkásosztály pártfogójaként (*Szegénység és gyűlölet verse*), „újmódi pásztorként”, ártatlan költő-áldozatként („*kit végül is megölnék, / mert maga sosem ölt*”, A „*Meredek út*” egyik példányára) vagy metaforikus szerepben (*Gyökér*) is ábrázolja magát a költő.⁶⁶ Ugyanakkor több versben is visszatér a bűnös szerep, a bűn(tudat)-téma (*A félelmetes angyal*, *Emlékező vers*, „*És szólt és beszélt vala Káin Ábellel*” stb.). Az ezekben a versekben megjelenő bűn viszont nem reális, csak egy konstrukció.

⁶² Lowell, Robert: *Life Studies*. London, Faber and Faber, 1959.

⁶³ „[...] the persona gives way to the person, fiction to fact” (Philips, Robert: *The Confessional Poets*. United States, Southern Illinois University Press, 1973. 20.).

⁶⁴ Uo.: 19.

⁶⁵ Páli Gabriella: *Az önkimondás alakzatai*, i.m. 23.

⁶⁶ Radnóti szerepeiről részletesebben vö.: Birnbaum, Marianna D.: *Radnóti Miklós önarcképei*, i.m.

A *Huszonnyolc év* című versben már rögtön a versfelütésben egyértelműen megjelenik az én bűnössége („*Erőszakos, rút kisdéd voltam én, ikret szülő anyácska, – gyilkosod!*”). Azonban nemcsak gyilkosként határozza meg magát az én, hanem egyenesen „*győztes, kis vadállatként*”, akinek már két halott, két áldozat is van a háta mögött (amint ez az utolsó strófából is kiderül, amikor az anyácska lesz a „véres áldozat”). Ám ennek a versnek alapvetően is szervező ereje a bűnösség érzése, a lírai én pedig *mélyről* jött, akár a *haramiák*. Ez a mélység a harmadik strófában a gyermekkorral lesz azonos, ahol az ősi bűn szimbóluma, a kígyó keveredik a gyermeki játékvilágba. A bűn, a mélység és a kígyó a pokol képzetét idézi fel, és – ahogy a vér látványa a párnán „*a gyermeket elrémítő, nagy, hófehér pehely helyett*” – a büntudat érzésének kivetüléseként is felfogható. Azonban amíg a gyermek büntudata csak áttételes (hiszen szimbólumokon keresztül jelenik meg a versben), addig a felnőtt már ténylegesen is megfogalmazza a(z ön)vádat: „*A két halál megérte-é? / kiáltottam a kép felé [...]*”.

„Aki egy múltban elkövetett vétekekkel szembesül, azt bevallja, megbánja [...], nem kerülheti el, hogy szembesítse egymással a múltban történeteket és erről a jelenben kialakított ítéletét, esetleg annak latolgatását, hogy a jövőre nézve mindebből mi következik”⁶⁷. Ez az (implicit) időszembesítés a bűnvers(ek) „temporális eszköze” és a *Huszonnyolc év*ben is tetten érhető. A versben ugyanis mindenekelőtt két időperspektíva, a múlt és jelen áll egymással szemben: a múlt középpontjában az elkövetett vétek áll, a jelenben az én egyszerre fejezi ki a bűntől való megszabadulás vágyát, de a vers végén ennek (jövőbeni) lehetetlenségével is szembe kell néznie.

A *Huszonnyolc év*ben megjelenő bűn és büntudat viszont irracionális. Valójában nincs reális időperspektíva, ami „összeomlott”, így „a jövő lezárult, a jóvátétel nem tervezhető”⁶⁸, hiszen az anya már halott. Másrészt valami olyan történés lesz bűn, ami nem lehet valós bűn, csakis egy megkonstruált bűn, hiszen – a versből is kiderül –, az én születésével lett gyilkossá, születésére pedig nem emlékezhet, csak emlékeztethetik rá. Éppen ezért bűnös szerep is csupán egy konstrukció lesz, amit azonban én valósággal élek meg, így a válaszreakciók (a megingott identitás újrafelépítésére irányuló törekvés) is valósak lesznek.

A szerepjáték a versben mind Radnótinál, mind a vallomásos költőknél összefüggésben van az identitáskereséssel. Az egyes szerepekben a költő voltaképpen újra és

⁶⁷ Tverdota György: „*Zord bűnös vagyok, azt hiszem*”: József Attila kései költészete. PTE – Pro Pannonia, 2010. 77.

⁶⁸ Írja Tverdota a *Mama* című József Attila-vers kapcsán (Uo.: 74.), ez az állítás azonban a *Huszonnyolc év*re is igaznak tűnik.

újra megalkotja önmagát. Költészetében Radnótihoz hasonlóan vesz fel szerepeket Plath is, bár a költőnő szerepjátékai lényegesen elvontabbak és komplexebbek, ráadásul Plath valóban szinte bármivel azonosítja magát, legyen az élő ember, gyermek (*Daddy – Apu, Childless Woman – Gyermektelen nő*), halott (*The Hanging Man – Az akasztott ember*), állat (*Frog Autumn – Békaősz*), vagy akár tárgy (*Mirror – Tükör*). Bollobás Enikő, aki tanulmányában részletesebben foglalkozik a plath-i szerepekkel és maszkklirával, úgy fogalmaz, hogy Plath „költészetét a maszkok és identitások pluralizmusa jellemzi”, Van Dyne-ra utalva pedig megjegyzi azt is, hogy a költőnő „életét szövegnek tekintette, melyet megalkotott, majd rendre újraírt”⁶⁹. Ilyen értelemben Plath egész költészete akár énkonstrukciós folyamat(ok összessége)ként is értelmezhető.

Azonban az, hogy a költő a versben szerepeket játszik vagy maszkokat húz, nem mond ellent a vallomásos költészet lényegének, ami részben éppen az én kimondására tett törekvés. A szerep- és maszkversekben ugyanis, bár elfedik az ént (ezzel pedig valamilyen formán az én kimondhatóságát vonják kétségbe), mégsem „az önkifejezés tagadásáról van szó”⁷⁰, vagy – Nietzsche szavaival élve –, „a lírikus képei nem egyebek, mint ő maga, s mintegy csak önmaga különféle objektivációi”⁷¹. Ahogy Radnóti esetében *Eaton Darr* is az, ráadásul a fiktív angol költő egyértelműen utal megalkotójára, hiszen nevét visszafelé olvasva a *Radnóti* név angolos átírására bukkanhatunk.

Eaton Darr lényegében egy angol fiktív költő, míg strófái fiktív verseinek fiktív fordításai.⁷² Ez a Radnóti által megteremtett lírikus a nonszensz költészetet képviseli, amely műfajnak Angliában volt nagy hagyománya. Ám versei nem pusztán egyszerű imitációi az angol verseknek, sokkal inkább már-már szürrealista groteszkekről van szó.⁷³ Neve megfordításával ugyanis Radnóti az egész világot is megfordítja, de ugyanakkor reálisnak állítja be, történetet kreál hozzá: *Eaton Darr* egy kávézóban ül és a napi híreket olvassa,⁷⁴ az *Eaton Darr strófái* így egy (álom-)valóság lesz a valóságban.

⁶⁹ Bollobás Enikő: Énné váló álarc, álarcá váló Én (a tükörben): a plathi Bildung természetrajzához. In: Rácz István – Bókay Antal szerk.: *Modern sorsok*, i.m. 60.

⁷⁰ D. Rácz István: *Költők és maszkok: Identitáskereső versek az 1945 utáni brit költészetben*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996. 22.

⁷¹ Nietzsche, Friderich: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986. 51. A szerepversek kapcsán idézi: D. Rácz István: *Költők és maszkok*, i.m. 22.

⁷² Radnóti Miklós *összegyűjtött versei és műfordításai*. Budapest, Osiris, 2003. 444.

⁷³ Ferencz Győző: *Radnóti Miklós*, i.m. 498.

⁷⁴ A történeteket lásd: Baróti Dezső: *Eaton Darr strófái*. In: Uő.: *Írók, érzelmek*, i.m. 438.

Baróti az egyik vers, a *Reggel* álmokép-jellegét emeli ki, Ferencz megfogalmazása szerint pedig az *Eaton Darr strófái* úgy (is) értelmezhető, mint a „valósággá vált rémálom ciklusa”⁷⁵, de tulajdonképpen valóban lehet az egész ciklus olyan is, akár egy álom. Ráadásul a nonszensz irodalmat éppen álmójellege különbözteti meg a groteszk és/vagy szürrealista alkotásoktól, „az ember és az álom közötti tekervényes úton a nonszensz van az álomhoz legközelebb”⁷⁶ – véli Gergely Ágnes. Ám nem csak ezért lesz az *Eaton Darr strófái* egy álom(világ). A ciklus *Reggel* című darabjában például szövegszerűen is tematizálódik az álom („[e]gy szép medvével álmodtam ma éjjel”), emellett pedig akár az álomhoz, alváshoz motivikusan kapcsolható utalások is megjelennek a ciklusban, úgy, mint „alkonyat”, „fáradt ég”, „egy kígyó szundikál”, „elmélázva ül”. Azonban ennél is jobban megmutatkozik a ciklus álmójellege abban, hogy akár az álom, ez is főképp „képekben gondolkodik”⁷⁷.

Az álomban ugyanis az olyan „tartalmi elemek jellemzőek, amelyek képekként viselkednek, vagyis inkább hasonlítanak az érzékelésre, mint az emlékezet képzetekre”⁷⁸. Az *Eaton Darr*-ciklus egyes darabjai is érzéki dolgokat (illatokat, színeket) és – leginkább groteszk-szürrealisztikus – kép(zet)eket vonultatnak fel („bakorrú lepkeszeg”, „röppenő keszeg”, „rikító pepita” nadrág, „harmatétkü rét”). Egy olyan álom lehet így az *Eaton Darr strófái*, amiben „az álom-én számára lehetséges sok minden (minden), ami az éber-én számára abszurd, lehetetlen”⁷⁹. Hiszen ez az álom az élettől szembeállítva groteszk, lehetetlen (a nyúl kergeti a vadászt – Alkonyat, az ügyvédnek „[h]ószín szárnya nőtt / és elrepült” – Tünemény, „két könyv között a polcon / egy kígyó szundikál” – Csendélet stb.), viszont magában az álomban *Eaton Darr* nem ütközik meg ezen a groteszkségen. Sőt, *Eaton Darr* nevével maga is egy groteszk figura. Az angolosnak tűnő név inkább „a nonszensz-irodalom furcsa, abdakadabra-szerű névadásaival rokon. – Hogy hívhatnak így valakit? – kérdezné joggal Alice a »Csodaországban«”.⁸⁰

Radnóti tehát *Eaton Darr*-ról álmodik, aki azon túl, hogy a név utal rá, azért is lehetne a költő maga (azaz egy újabb szerep, egy újabb másik identitás), mert hiszen „álmodó-én és álom-én ugyanabba a világba vagyunk behajlítva”, vagyis az álom képzelőereje az álmodó

⁷⁵ Ferencz Győző: *Radnóti Miklós*, i.m. 503.

⁷⁶ Gergely Ágnes: *Pompóné könyve: Brit, észak-amerikai, afrikai nonszensz versek*. Budapest, Mágus, 1998. 6.

⁷⁷ Freud, Sigmund: *Az álmofejtés*. Budapest, Helikon, 1993. 93.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Heller Ágnes: *Az álom filozófiája*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2011. 88.

⁸⁰ Baróti Dezső: *Eaton Darr*, i.m. 439.

tudatából építkezhet, „csak a meglévő kockákkal játszhat, új kockát nem hozhat létre”⁸¹. Ráadásul azzal, hogy a *Reggel* egy álmot mesél el az álomban, bizonyos értelemben önreflexív-önironikus módon mintegy vissza is utalhat az álmon kívüli világra. Azaz, ha *Radnóti* álmában *Eaton Darr* alakja tűnik fel, akkor *Eaton Darr* a maga fordított (álom)világában álmodhatna *Radnótiról*, pontosabban *Rrad Notae-ról*, aki nevével ugyancsak egy álomszerű, de inkább zűrzavaros, kaotikus figura egy kaotikus világban, abból kiindulva, hogy *Eaton Darr* a maga groteszk nevével egy groteszk világban él.

Ugyanezek az állítások részben igazak lehetnek Berryman *Dream Songs (Álomdalok)* című ciklusára is, amelyben megteremtette alteregóját, *Henryt*. Az *Álomdalok* már címével is megenged egy olyan olvasatot, amely a ciklust és egyes darabjait álmovilág(ok)ként értelmezi. Az *Eaton Darr strófái* ciklussal ellentétben azonban nem elsősorban groteszk szóhasználata teszi álomszerűvé a művet, hanem többek között az a (valóság felől nézve) lehetetlenség, hogy *Henry* maga több alakban tűnik fel: hol fehér amerikai, hol pedig feketének van maszkírozva, és hol egyes szám első személyben, hol második, hol pedig harmadik személyben szól magáról.⁸² Az *Álomdalok* mégis leginkább a cím kontextusában lesz értelmezhető olyan álmoként, ahol Berryman az *álmodó én*, míg *Henry* az *álom-én*, aki valójában tapasztal, érez, de a két én így itt sem lehet független egymástól. Ebből a szempontból érdekes, amit Berryman alteregójáról ír, miszerint: „*Henry hasonlít rám, és én is hasonlítok Henryre; de másrészt nem én vagyok Henry, tudják, én fizetek jövedelemadót, Henry nem fizet jövedelemadót*”⁸³.

Bár *Eaton Darr* a világ történéseire reflektál („*milyen világ, ó jaj! milyen, milyen világ!*”), *Henry* története pedig inkább egy élet története,⁸⁴ a két figura között mégis állítható párhuzam. Egyrészt mindkét ciklusra igaz, hogy kimondva vagy rejtetten egy-egy álmot mondanak el, az elmondás során pedig – különösen az *Eaton Darr strófái* – álomi természetűnek bizonyulnak.⁸⁵ Másrészt pedig *Eaton Darr* és *Henry* is ugyanazzal a céllal

⁸¹ Heller Ágnes: *Az álom*, i.m. 52.

⁸² Ferencz Győző: John Berryman: a megsokszorozódott személyiség és a költői én. In: Uő.: *Hol a költészet mostanában?: Esszék, tanulmányok*. Budapest, Nagyvilág, 1999. 122.

⁸³ Berrymant idézi Ferencz Győző (uo.: 123.)

⁸⁴ Philips életrajzi vonatkozások kiemelésével is próbálja igazolni az *Álomdalok* vallomásos jellegét: „[...] *Henry has a daughter, as did Berryman; when Henry goes to Ireland, Berryman was on the ship as well (Philips, Robert: The Confessional Poets, i.m. 92.).*” („*Henrynek van egy lánya, ahogy Berrymannak is; amikor pedig Berryman Írországra ment, Henry is épp egy hajón ült*” – saját fordítás.)

⁸⁵ Bókay Antal az álom-művek két fajtáját különbözteti meg: egyrészt van, hogy az alkotás „kimondva vagy rejtetten álmot mond el, vagy az elmondás során álomi természetűnek bizonyul” az a világ, ami benne

született meg: álarcot adtak a költőknek, hogy azok azon keresztül beszélhessenek „valós világukról”. Berryman pedig „nemcsak azért sokszorozta meg személyiségét, hogy széttörtségét kifejezze, hanem azért is, hogy képes legyen újból összerakni”⁸⁶. A vallomásos líra egyik központi kérdése pedig éppen az – jegyzi meg ennek kapcsán Ferencz –, hogy a széttöredezett személyiséget „újjá lehet-e építeni esztétikai eszközökkel”⁸⁷. Berryman számára Henry, Radnóti számára Eaton Darr és – akárcsak Plath esetében – a különféle versszerepek játéka volt a költői eszköz, hogy (újra) felépítsék, megalkossák személyiségüket.

IV.3. Én és a másik

A költő számára még egy eszköz adott, hogy önmagát kifejezze, megalkossa, ha a másikkal szemben határozza meg magát. A *félelmetes angyal*ban különösen érdekes a háttérben meghúzódó te, aki azáltal válik a vers részévé, hogy lényegében megszólítottja lesz annak. A vers központi figurája, az angyal nem egy konkrét lény, sokkal inkább metonimikusan tételeződik a versben a büntudat kínzó érzéseként, lelkiismeret furdalásként, amit az én az anya halála miatt érez. Erre utal az, hogy „*sikongva vádol*”-ja a lírai ént és *suttog* az anyának „*lázítva, fojtón*”, hogy „*érdemes volt-e*” szülnie, hiszen belehalt. Azt, hogy ez a büntudat-érzés mennyire nyomasztó, mutatja a szinte már tébolyodottságot idéző *sikong* ige, a *fojtón* határozó és az is, hogy az angyal szavát a kövel azonosítja a költő, ami a *szívébe hullik*, de „*gyűrűzve, lengve, pörögve*”, ami így egyfelől fizikailag fokozhatja a fájdalom érzését, másfelől ezek a mozzanatok a folytonosságot hangsúlyozzák, amely így feltételezi azt, hogy az érzéstől az én nem szabadulhat, mindig *benne* él.

Úgy tetszik, azonban, hogy a te az, aki mégis segít leküzdeni a kínzó büntudat érzését, aki ha jelen van és *ébren* is, a *félelmetes angyal* nem törhet elő, nem kínozhatja az ént ([*h*]a *vélem vagy lapul, de bátor / mihelyt magamra hagysz [...], te már aludtál. Meztelen / álltam, mikor megjött az éjben*”). Először tulajdonképpen a harmadik sorban tűnik fel egy te („[*d*]e *nesz hallatszik, felfigyelsz*”). Ezt a megszólítást értelmezhetjük úgy, hogy itt a te tulajdonképpen általános alany, viszont, ha figyelembe vesszük a vershelyzetet, elképzelhető

megjelenik; másrészt van olyan, „amikor az álom keletkezési módjának retorikai technikái visszafordulnak az irodalmi ábrázolás folyamatára”, ezzel pedig maga a műalkotás lesz álomszerű, egy keletkező álom (lásd: Bókay Antal: Álom-írás, álom-írók. In: Csányi Erzsébet szerk.: *Csáth-járó át-járó: Csáth Géza, az irodalmi és pszichológiai diskurzusok metszéspontja*. Újvidék, VMFK BTK, 2009. 11.).

⁸⁶ Uo.: 122.

⁸⁷ Uo.: 122.

egy olyan értelmezés is, amely szerint ezzel a lírai én lényegében önmagához szól, önmagát idézi meg te-ként. Ennek tükrében a többi te-t is tekinthetjük magának a lírai énnek, annak részének, az én ugyanis „az önmegszólítás révén tulajdonképpen önmagától válik meg, megkettőződve mintegy külsővé teszi önmagát”⁸⁸.

A külsővé tétel mozzanata, az eltávolítás igen jelentősnek tekinthető az vers egészének értelmezése szempontjából is. Ha te az én egy olyan állapotát jelenti, ami eltereli a figyelmet arról a negatív élményről, ami az anyával történt, úgy a te lehet akár maga az ész is, a ráció, ami nem enged olyan megmagyarázhatatlan sejtelmeket felülkerekedni, mint amilyenek egy transzcendens, lelki világban vannak. A te képviselheti az én tudati/tudatos világát, ami a racionalitás mellett egyben biztonságot is teremt az én számára. Az önmegszólítással és így az én külsővé tételével ugyanakkor adott a lehetőség arra, hogy te idegenné váljon és fokozatosan el is tűnjön a versből: egy viszonylag aktív cselekvőből ugyanis a te passzív, *alvó* cselekvővé válik. Hiszen a levés („*vélem vagy*”) és a szeretés aktívnak tekinthető cselekvésformák, míg a „*te már aludtál*” a múlt idejűség használatával is passzivizálja a te-t. Azzal, hogy a védelmet jelentő másik eltűnik az én mögül egy hiány lép fel, épp egy olyan hiány, amiben a tárgyvesztés „énvesztéssé alakul át”⁸⁹. Az én létezésének értelme meginog és pedig éppen a *félelmetes angyal* szavai által, amivel a halott anyához szól: „*Érdemes volt-e? [...] megszülted és belehaltál!*”.

Radnóti több korai versében is önmagához vagy a másikhöz szól a lírai én („*És szólt és vala Káin Ábel*”, *Huszonnyolc év*), hasonlóan *A félelmetes angyal*hoz, ezekben a versekben is a másik hiánya és így az én létezésének problémája áll a központban. Ugyanakkor nem csupán a korai életműben, de a *Bori notesz*ben is vannak olyan versek, amelyekben az én „valamiféle párbeszéd megkísérlése révén próbál eljutni az önkimondásig”⁹⁰. A *Nyolcadik eclogában* például tényleges dialógus játszódik le a költő és a pilóta között, ahol a költő és a pilóta az én két alakja, így az egyes „a szerepek az önmegszólítás lehetőségeit is tartalmazzák”⁹¹.

Amikor a költő a versben egy másikhöz szól, az aposztrophé trópusáról is beszélhetünk. Az aposztrophé – miként arra Culler rávilágít –, nem különbözik azoktól a trópusoktól, amelyek a „»nagyobb hatást és szenvedélyességet« keresik”, ugyanakkor velük

⁸⁸ Kulcsár-Szabó Zoltán: „Én” és hang a líra peremvidékén. In: Uő.: *Metapoétika, Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*. Budapest, Kalligram, 2007. 101.

⁸⁹ Freud, Sigmund: *Gyász és melankólia*, i.m. 133.

⁹⁰ Páli Gabriella: *Az önkimondás alakzatai*, i.m. 66.

⁹¹ Gergely Gábor: Radnóti szubjektumalkotása eclogáinak dialogikus szerkezetében. *Tiszatáj* 63 (2009/5.) 52.

ellentétben nem a szó jelentésén, hanem a kommunikációs folyamaton vagy a szituáción változtat.⁹² Az aposztrophé ugyanis a másik megidézésének és megszólításának aktusában érhető tetten, „a megszólított jelen-nem-lévő, halott, vagy élettelen identitás ezáltal jelenlevővé, élővé és emberi alakúvá válik”⁹³, ahogy az a *Hetedik eclogában* is jól látható.

A *Hetedik ecloga* énje a „Látod-e?”-kérdéssel fordul a másikhoz. Azonban nem pusztán megszólítja az én a másikat, „a beszélő én törekvése nem pusztán arra irányul, hogy a másik meghallja szavát, hanem egyenesen láttatni kívánja az őt körülvevő világot”⁹⁴. A vershelyzet feltételezi tehát, hogy a kérdés egy olyan valakinek szól, aki ténylegesen jelen van, aki láthat mindent, amit a kérdező meg akar mutatni, ám a másik valójában nincs ott. A másik jelenlétének ténye vággyá válik, hiszen minden, az első strófában megfogalmazott tragikus képet az én csupán írja a másiknak, de ezt is csak titokban teszi, „hernyóként araszolgatván a papíron”, nehogy az örök „rajtakapják”. Éppen az aposztrophé alakzata az ebben a versben, ami „képes megtörténné tenni valamit, elhitetni a hihetlent [...], képes létrehozni az illuzórikus jelen időt”⁹⁵. Az aposztrophé tárgya viszont – ahogy Kulcsár-Szabó Zoltán írja –, „csak abból a szempontból érdekes, hogy milyen hatással van arra, aki beszél, nem a dolgokra utal, hanem a beszélőre vonatkozik”⁹⁶. A *Hetedik eclogában* a másik így pedig csak ürügy lesz az én számára „a vele folytatott dialógus ad arra lehetőséget, hogy elmondja helyzetét, kifejezze önmagát”⁹⁷. Az utolsó versszakban tér vissza ismét a *kedves képe*, a „Látod-e?”-kérdés megválaszolhatatlansága azonban itt egyszerre lesz még egyértelműbb, ugyanakkor tragikusabb is az első szakaszhoz képest. Ez egy köztes és feszültséget hordozó helyzetet teremt a versben. A másik hiánya válik hangsúlyossá („*féligszitt cigarettát érzek a számban a csókod / íze helyett*”), az én pedig, aki a másikon keresztül tett kísérletet arra, hogy kifejezze önmagát, nem jár sikerrel („*nem tudok én meghalni se, élni se nélküled immár*”).

A *Hetedik eclogában* is az a megszólítás célja, amit Culler úgy fogalmaz meg, hogy egy költő azért használja az aposztrophét, hogy a versben egy tárggyal vagy személlyel

⁹² Culler, Jonathan: Aposztrophé. Ford.: Széles Csongor. *Helikon*, 46. (2000/3.) 370.

⁹³ Johnson, Barbara: Aposztrofálás, animáció és abortusz. Ford.: Balogh Andrea. In: Bókay Antal – Vilcsik Béla et al. szerk.: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Budapest, Osiris, 2002. 570.

⁹⁴ Páli Gabriella: *Az önkimondás alakzatai*, i.m. 68.

⁹⁵ Pócsik Anett: *Radnóti Miklós kései lírájának*, i.m. 55-56.

⁹⁶ Kulcsár-Szabó Zoltán: „Én” és a hang, i.m. 101.

⁹⁷ Pócsik Anett: *Radnóti Miklós kései lírájának*, i.m. 56.

„olyan viszonyt alakítson ki, amely segít megképeznie saját magát”⁹⁸. Ezzel viszont a költő ki is zárja az olvasót, így a költeményt már „nem hallgatjuk, hanem kihallgatjuk”⁹⁹, ezáltal tehát a versben egy (saját) belső világ is konstituálódik. Éppen azért, mert ez a trópus a belső világ megteremtésére és az én megalkotására ad lehetőséget, a vallomásos költészetben is fontos szerep juthat az aposztrofikus jellegnek, aminek mentén kialakul egy megszólító-megszólított, én-te viszony. Ebben a viszonyban „az én egyszerre megteremtődik és problematikussá válik”, vagyis a megszólított jelenlévősége megkérdőjelezhetetlenül adott, „a beszélő léthelyzete viszont instabil”, aminek az oka lényegében az, hogy az én (csupán) keresi és a megszólítás(ok)on keresztül határozza meg identitását.¹⁰⁰ Ahogy pedig a tárgyak megszólítása azt kívánja elérni, hogy az „objektumok szubjektumokként működjenek”¹⁰¹, úgy a jelen-nem-lévők megszólításának célja az, hogy azok jelenlévők legyenek és reagáljanak a megszólításra, ezáltal megerősítve a bizonytalan ént általában önmagával kapcsolatban. Az aposztrophé által viszont csak egyoldalú dialógus jöhet létre, ahol az egyik fél beszél, kérdez és választ vár, a másik fél ezzel szemben mindig hallgat, nem érkezik válasz, így pedig a megszólító (legalábbis Radnóti esetében) lényegében továbbra is bizonytalanságban marad.

Eklatáns példája az aposztrophé működtetésének Plath költészete is.¹⁰² Egyik, *Daddy* (*Apu*) című versében halott apját szólítja meg („*meghaltál, nem maradt időm*” és „*tíz voltam, hogy lezárt a kriptá*”), hogy aztán egy fényképről újra visszahozza a halálból, megteremtse őt („*magamnak megalkottalak: / Meinkampf-szemű sötét alak*”). Plath aztán olyan módon próbál megszabadulni az apa rémképétől, hogy újra leszámol vele a vers végén („*sötét szívedben vascölöp*”, „*túl vagyok rajtad szörnyszülött, Apu*”). Ahogy Plath a megszólításon keresztül megalkotja az apát, hogy „túl legyen rajta”, úgy hívja az én a másikat Radnóti verseiben is, hogy megszabaduljon bűnétől, illetve megteremtse önmagát.

V. BEFEJEZÉS

Radnóti (angol nyelvű) recepciójának kapcsán is érdekes és releváns kérdés a vallomásos lírához való kapcsolódása. Ferencz Győző szerint elsősorban abban közös Radnóti és a

⁹⁸ Culler, Johatan: i.m. 376.

⁹⁹ Culler idézi Northrop Frye gondolatait. Uo.: 372.

¹⁰⁰ Minderről vö. Bókay Antal, *A vallomás*, i.m. 85-86.

¹⁰¹ Culler, Johathan: i.m. 375.

¹⁰² Erről a kérdésről vö. részletesebben: Magyarai Andrea: *Vallomás és önéletrajziség*, i.m.

vallomásos költők, hogy költészetükben tudatosan dolgozzák fel életük traumatikus eseményeit. Ennek figyelembevételével Radnóti itt idézett verseiben kirajzolódik egy élettörténet, bennük a költő reflektál az énré, a körülötte történő eseményekre is. A versek központi témái pedig az én élete, a (traumatikus létélmények nyomán) megingott identitás keresése, ezzel összefüggésben rákérdezés a lét értelmére, és az én újraalkotására irányuló kísérlet. Önmagában – ahogy azt Ferencz monográfiája is igazolja –, már ez is köti Radnótit a vallomásos költészethez, de az olyan, a vallomásos költők alkotásmódjával közös jegyek, poétikai eszközök is párhuzamba állítja őt velük, mint amilyen a narratív jelleg, a szerepjátszás és a maszkhúzás aktusa, vagy az önteremtés, az én (újra) megkonstruálása a másik megidézése és megszólítása mentén kialakuló viszonyban.

A magyar recepció alakulásának tükrében Radnóti költészetének vallomásosként is való értelmezése azért is bírhat nagy jelentőséggel, mert – ahogy amellet az utóbbi időben többen is érveltek már –, rávilágít arra, hogy Radnótira nem csupán a holokauszt mártír költőjeként lehet tekinteni és nem csak a kései alkotások lehetnek érdekesek a kutatás számára. Ezzel az életmű is egészebbé válik, a kései (*Bori noteszbeli*) versek pedig akár a korai versek fényében is (át)értelmezhetőek lesznek. Bár a Ferencz Győző állította párhuzam Radnóti és a vallomásos költők között pusztán csak analógia, részletesebb kifejtése a komparatív szempontú utalásokkal egyfelől az angol nyelvű recepcióról alkotott képet árnyalhatja, másfelől pedig a hazai megközelítések új irányaihoz is szolgálhat némi adalékkal.

Természetesen Radnótit kizárólagosan vallomásos költőként tárgyalni éppen úgy sarkítás volna, mint a *Tajtékos ég* költőjeként beszélni róla, hiszen ezek a versek különben is csak egy igen kis hányadát teszik ki az életműnek. Egy költő verseinek átértelmezése külhoni recepciójának tükrében azonban azon túl, hogy gazdagíthatja a róla alkotott (sok esetben egysíkú) képünket, lehetőséget adhat arra is, hogy – figyelembe véve, hogy a költők egymásra is hatottak –, a magyar líratörténet alakulását, bizonyos fogalmakat és költőket is újragondoljuk.

VI. BIBLIOGRÁFIA

- Baróti Dezső: Eaton Darr strófái. In: Uő.: *Írók, érzelmek, stílusok*. Budapest, Magvető, 1971. 436-451.
- Baróti Dezső: Radnóti Miklós pályája. In: Uő.: *Írók, érzelmek, stílusok*. Budapest, Magvető, 1971. 331-335.
- Birnbaum, Marianna D.: *Miklós Radnóti: A biography of his poetry*. München, Universität München, 1983.
- Birnbaum, Marianna D.: *Radnóti Miklós önarcképei (1929-1944)*.
http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1170/
[2012. 07. 21.]
- Bókay Antal: A vallomás és a test poétikája: Sylvia Plath és József Attila új tárgyiassága. In: Rácz István – Bókay Antal szerk.: *Modern sorsok és késő modern poétikák: Tanulmányok Sylvia Plathról és Ted Hughesről*. Budapest, Janus/Gondolat, 2002. 79-116.
- Bókay Antal: Álom-írás, álom-írók. In: Csányi Erzsébet szerk.: *Csáth-járó át-járó: Csáth Géza, az irodalmi és pszichológiai diskurzusok metszéspontja*. Újvidék, VMFK BTK, 2009. 9-33.
- Bollobás Enikő: Énné váló álarc, álarcá váló Én (a tükörben): a plathi Bildung természetrajzához. In: Rácz István – Bókay Antal szerk.: *Modern sorsok és késő modern poétikák: Tanulmányok Sylvia Plathról és Ted Hughesről*. Budapest, Janus/Gondolat, 2002. 59-78.
- Collins, Lucy: Confessionalism. In: Neil Roberts ed.: *A Companion to 20th Century Poetry*. Blackwell, Oxford, 2003. 197-209.
- Culler, Jonathan: Aposztrophé. Ford.: Széles Csongor. *Helikon*, 46. (2000/3.) 370-389.
- de Man, Paul: Az önéletrajz mint arcrongálás. Ford.: Fogarasi György. *Pompeji*, 8. (1997/2-3.) 93-107.
- D. Rácz István: *Költők és maszkok: Identitáskereső versek az 1945 utáni brit költészetben*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.
- Even-Zohar, Itamar: A többszörös elmélete. Ford.: Ambrus Judit. *Helikon* 41. (1995/4.) 434-450.
- Ferencz Győző: John Berryman: a megsokszorozódott személyiség és a költői én. In: Uő.: *Hol a költészet mostanában?: Esszék, tanulmányok*. Budapest, Nagyvilág, 1999. 119-126.
- Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete: Kritikai életrajz*. Budapest, Osiris, 2009.
- Ferencz Győző: *Trauma és költészet: Radnóti költővé érése*.
mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/ferencz_radnoti.rtf [2012. 06. 01.]

- Földes Györgyi: *Az Ikek hava mint ars poetica*.
http://mta.hu/fileadmin/I_osztaly/eloadastar/Radnoti2009_FoldesGy.pdf [2012. 05. 22.]
- Freud, Sigmund: A halálösztön és életösztönök. Ford.: Kovács Vilma. Budapest, Múzsák, 1991.
- Freud, Sigmund: *Az álomfejtés*. Budapest, Helikon, 1993.
- Freud, Sigmund: Gyász és melankólia. Ford.: Berényi Gábor. In: *Ösztönök és ösztönsorsok: Metapszichológiai írások*. Budapest, Filum, 1997. 129-145.
- Freud, Sigmund: *A költő és a fantáziaműködés*. Ford.: Szilágyi Lilla. In: Bókay Antal – Erős Ferenc szerk.: *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Budapest, Filum, 1998. 59-64.
- Gergely Ágnes: *Pompóné könyve: Brit, észak-amerikai, afrikai nonszensz versek*. Budapest, Mágus, 1998.
- Gergely Gábor: Radnóti szubjektumalkotása eclogáinak dialogikus szerkezetében. *Tiszatáj* 63 (2009/5.) 51-61.
- Hárs György: *Radnóti – ahogy tetszik*.
http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/69/
[2012. 05. 06.]
- Heller Ágnes: *Az álom filozófiája*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó, 2011.
- Hernádi Mária: Líra és tárgyiasság. In: Uő.: *A névre szóló állomás: Nemes Nagy Ágnes prózakölteményei*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 9-15.
- Horváth, Rita: „Never Asking Why Build – Only Asking Which Tools”: *Confessional Poetry and the Construction of the Self*. Disszertáció, Senate of Bar-Ilan University, Ramat-Gan, Israel, 2002.
- Johnson, Barbara: Aposztrofálás, animáció és abortusz. Ford.: Balogh Andrea. In: Bókay Antal – Vilcsék Béla et al. szerk.: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Budapest, Osiris, 2002. 569-583.
- Kovács Petra: *Szembenézés és tagadás Radnóti Miklós prózájában: A Napló és az Ikek hava pszichoanalitikus interpretációja*. A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 19. őszi konferenciáján elhangzott előadás kézírata, 2012.
- Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története: 1945-1991*. Budapest, Argumentum Kiadó, 1994.
- Kulcsár-Szabó Zoltán: „Én” és hang a líra peremvidékén. In: Uő.: *Metapoétika, Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*. Budapest, Kalligram, 2007. 80-143.

- Lengyel András: A Radnóti-kutatás néhány kérdése: Centenáriumi jegyzetek. In: Olasz Sándor – Zelena András szerk.: „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”: Szegedi Radnóti-konferenciák. Szeged, SZTE BTK, 2009. 9-16.
- Lowell, Robert: *Life Studies*. London, Faber and Faber, 1959.
- Magyar Andrea: *Vallomás és önéletrajziség: Fogalomanalízis Plath művei alapján*. <http://doktori.btk.elte.hu/lit/magyariandrea/diss.pdf> [2012. 05. 22.]
- Middlebrook, Diane: What was Confessional Poetry? In: Jay Parini ed.: *The Columbia History of American Poetry*. New York, Columbia University Press, 1993. 632-649.
- Morse, E. Donald: Sylvia Plath és a sebezhetőség költői képe. Ford.: Tukacs Tamás. In: Rác István – Bókay Antal szerk.: *Modern sorsok és késő modern poétikák: Tanulmányok Sylvia Plathról és Ted Hughesről*. Budapest, Janus/Gondolat, 2002. 39-78.
- Nietzsche, Friderich: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986.
- Ozsváth Zsuzsanna: *Orpheus nyomában: Radnóti Miklós élete és kora*. Ford.: Hernádi Miklós. Budapest, Akadémiai, 2004.
- Páli Gabriella: *Az önkimondás alakzatai Radnóti Miklós költészetében*. Kézirat, PTE, 2010.
- Philips, Robert: *The Confessional Poets*. United States, Southern Illinois University Press, 1973.
- Pilinszky János: Radnóti Miklós. In: Hafner Zoltán szerk.: *Pilinszky János: Publicisztikai írások*. Budapest, Osiris, 1999. 731-733.
- Pócsik Anett: Radnóti Miklós kései lírájának lehetséges kánonbeli helye a német nyelvű holokauszt-irodalom tükrében. *Szkhion* 5 (2007/1.) 47-62. http://www.szkhion.unideb.hu/content/rov/skhmap/09_1/bonc/pocs.pdf [2012. 10. 16.]
- Radnóti Miklós: *Ikrek hava: Napló a gyerekekről*. Magyar Helikon, 1973. 56.
- Radnóti, Miklós: *The Complete Poetry*. Ed. and transl. by Emery George. Ann Arbor, Michigan, Ardis, 1980
- *Radnóti Miklós összegyűjtött versei és műfordításai*. Budapest, Osiris, 2003.
- Rosenthal, M.L.: *The New Poets: American and British Poetry Since World War II.*, London, New York, Oxford University Press, 1967.
- „Sebezhetően tiszta ember”: interjú Ferencz Győzővel a Magyar Narancsban. http://magyarnarancs.hu/belpol/sebezhetően_tiszta_ember_-_ferencz_gyozo_kolto_irodalomtortenesz-65377 [2012. 05. 06.]

- Sőtér István: Külföldieknek – Radnóti Miklósról. In: Uő.: *Tisztuló tükrök*. Budapest, Gondolat, 1966. 215-225.
- Tverdota György: Újratemetés és kisajátítás: József Attila és Radnóti Miklós „komor föltámadása”. *Műhely – kulturális folyóirat*, 32. (2009/5.) 73-78.
- Tverdota György: „Zord bűnös vagyok, azt hiszem”: József Attila kései költészete. PTE – Pro Pannonia, 2010.
- Vári György: „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”: Kultusz, figuráció és kulturális emlékezet összefüggései Radnóti Miklós költészetében. In: Olasz Sándor –Zelena András szerk.: „Mert annyit érek én, amennyit ér a szó”: Szegedi Radnóti-konferenciák. Szeged, SZTE BTK, 2009. 35-42.
- Vári György: *Aki nem száll gépen fölébe: Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete*.
<http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=1190> [2012. 06. 13.]
- Z. Varga Zoltán: Az önéletírás-kutatások néhány aktuális elméleti kérdése. *Helikon*, 48. (2002/3.) 247-257.